

Publikasjoner kan også bestilles via nf@nforsk.no

Arbeidsnotat nr. 1009/08 ISSN-nr.:0804-1873 Antall sider: 40	Prosjekt nr: 1127 Prosjekt tittel: Generasjonsskifte - utfordringer for gårdsbruk og småbedrifter Oppdragsgiver: Nordnorsk landbruksråd	Pris: kr. 50,-
--	---	---------------------------------

Generasjonsskifte - utfordringer for gårdsbruk og småbedrifter

av

*Einar Lier Madsen
Lars Rønning
Agnete Wiborg*

Nordlandsforskning utgir tre skriftserier, rapporter, arbeidsnotat og artikler/foredrag. Rapporter er hovedrapport for et avsluttet prosjekt, eller et avgrenset tema. Arbeidsnotat kan være foreløpige resultater fra prosjekter, statusrapporter og mindre utredninger og notat. Artikkel/foredragsserien kan inneholde foredrag, seminarpaper, artikler og innlegg som ikke er underlagt copyrightrettigheter.

FORORD

Dette arbeidsnotatet har sitt utgangspunkt i et samarbeid som Nordnorsk landbruksråd, landbruksforvaltningen og forskningsinstitusjoner i landsdelen har etablert for å intensivere forskning innenfor landbruk og bygdenæringer i Nord-Norge. Dette er organisert gjennom programmet "Forskning og utvikling innen arktisk landbruk og naturbruk". Prosjektledelsen er i Bioforsk nord Holt. Det er kommet i gang fem prosjekter hittil, med tema som WTO, bygdeutvikling, lammekjøttkvalitet, bruk og vern og økologisk grønnsakproduksjon. Temaene for forskningsprosjektene er kommet opp gjennom møter og seminarer i næringa, og er bestemt av styringsgruppa for programmet, ledet av lederen i nordnorsk landbruksråd, Bjørn Mathisen. Et tema gruppen ønsker at det skal startes opp forskning om, er generasjonsskifteproblematikk i småbedrifter og på gårdsbruk. Nordlandsforskning søkte derfor midler til å gjennomføre et forprosjekt og fikk innvilget finansiering fra Nordland og Troms fylkeskommune og Fylkesmennene i Nordland, Troms og Finnmark. I forprosjektet har vi gjort en litteraturgjennomgang og gjennomført intervjuer med noen gårdsbruk og småbedrifter for å få frem aktuelle problemstillinger knyttet til generasjonsskifte. Dette la grunnlaget for en søknad til Norges Forskningsråd om midler til et treårig kompetanseprosjekt med brukermedvirkning (KMB). Søknaden til Norges forskningsråd ligger som vedlegg til notatet, mens et norsk sammendrag finnes i kapittel 3.

Arbeidsgruppen har bestått av følgende deltagere:

- Berit Woie Berg, Steigen kommune
- Kyrre Rystad, Nordland bondelag
- Arve Kleiven, Fylkesmannen i Troms
- Mari Trosten, styringsgruppa
- Agnete Wiborg, Nordlandsforskning
- Lars Rønning, Nordlandsforskning
- Egil Petter Stræte, Bygdeforskning
- Einar Lier Madsen, Nordlandsforskning, prosjektleder

Bodø, august 2008

INNHold

FORORD	1
INNHold	2
1. GENERASJONSSKIFTER PÅ GÅRDSBRUK OG I SMÅ FAMILIEBEDRIFTER	3
1.1 Eierskifte – en kompleks prosess	4
1.2 Litteraturstudie og empiriske data	7
2. LITTERATUR SOM KAN BELYSE GENERASJONSSKIFTE	8
2.1 Familiebruk	8
2.2 Hvordan forberedes generasjonsskiftet?	9
2.3 Produksjonstype og endringer av produksjon	10
2.4 Sted og lokal forankring	13
2.5 Kulturelle endringer	16
2.6 Landbruk som kjønnnet praksis	19
2.7 Familiebruk – lokal og sosial forankring	22
2.8 Generasjonsskifter i en lokal kontekst	23
3. SAMMENDRAG AV SØKNAD OM PROSJEKTMIDLER FRA NORGES FORSKNINGSRÅD	25
3.1 Bakgrunn og formål	25
3.2 Forskningsoppgaver/-tilnærming	26
3.3 Faglig og metodisk framgangsmåte	27
3.4 Prosjektorganisering mm.	28
REFERANSER	29
VEDLEGG: SØKNAD SENDT NORGES FORSKNINGSRÅD	33

1. GENERASJONSSKIFTER PÅ GÅRDSBRUK OG I SMÅ FAMILIEBEDRIFTER

Et sentralt mål for landbrukspolitikken er å opprettholde et levende landbruk over hele landet (St.meld. 19 (1999-2000)). De distriktspolitiske målsettingene med landbruket, hvor bosetting og stedsutvikling er sentrale elementer, trekkes også frem som viktige. Landbruket er en næring med regionale ulikheter knyttet til klimatiske, historiske og landbrukspolitiske forhold som påvirker dagens utvikling på ulike måter. Norsk landbrukspolitikk bidrar til en viss spesialisering av landbruksproduksjonen i ulike deler av landet. (St.meld. 19 (1999-2000)). På grunn av denne regionale arbeidsdelingen vil det også være regionale ulikheter i hvilke utfordringer næringen står overfor. I Nord-Norge¹ er det klare utfordringer knyttet til eierskifte. I denne sammenheng påpekes det i Stortingsmeldingen ”Om norsk landbruk og matproduksjon” at det er mangel på kunnskap om prioriteringer og vektlegging av verdier blant de unge som representerer næringens fremtid.

Å få til overdragelse av landbruksvirksomheter til neste generasjon er avgjørende for å ha et levende landbruk i fremtiden og vil også være viktig for steders fremtid. Det er vanskeligere å skape helt nye arbeidsplasser i distriktene enn å videreføre allerede eksisterende. I tillegg gir denne virksomheten grunnlag for andre bedrifter, samtidig kan gårdsbruket være utgangspunkt for annen næringsvirksomhet. Gårdsbruk er som regel familiebedrifter og involverer familien på ulike måter. Dessuten er gårdene viktige som bosteder. På tross av viktigheten av generasjonsskifter for den fremtidige driften, har dette vært et av de minst studerte sidene ved landbruket både i et nasjonalt og internasjonalt perspektiv (Keating and Little 1997, Errington 2002). I Norge har det vært en del undersøkelser av rekruttering til landbruket ved hjelp av spørreundersøkelser til odelsbarn, men ikke konkret knyttet til eierskifteprosessen. Det er heller ikke gjort kvalitative studier som studerer ulike aspekter ved eierskifteprosessen. Andre små familiebedrifter, for eksempel fiskeribedrifter og reiselivsbedrifter, er også viktig for bosetting og næringsutvikling, inkludert landbruk, i distriktene. Derfor er det også viktig å få kunnskap om de utfordringene som knytter seg til eierskifte/-generasjonsskifte i familiebedrifter. Det spesielle med landbruk er at Odelsloven legger føringer med hensyn til hvem som har førsterett til å overta gården. Videreføring av virksomheten gjennom familieoverdragelse er derfor det vanligste på norske gårdsbruk.

I dette notatet vil vi på bakgrunn av en gjennomgang av relevant litteratur trekke frem sentrale diskusjoner om og perspektiver på forståelsen av generasjonsskifter i landbruket og andre familiebaserte bedrifter. På den måten vil vi også avdekke områder det er gjort lite forskning på.

¹ For eksempel regner en at ca. 120 000 norske bedrifter (aksjeselskap og personlig eide foretak) står foran et eierskifte i løpet av de neste 10 årene som følge av eldrebølgen (Ovesen & Samdal, 2006). Det samme gjelder i landbruket. En undersøkelse fra Nordland viser at gjennomsnittsalderen for aktive gårdbrukere er 52 år (Rønning, 2006).

1.1 Eierskifte – en kompleks prosess

Å få til vellykkede generasjonsskifter er viktig for fremtiden for slike bedrifter og for stedene de befinner seg på. Derfor er det viktig å generere økt kunnskap om utfordringer knyttet til generasjonsskifter i landbruket og i andre lokalbaserte familiebedrifter i distriktene. Dette dreier seg om kunnskap både om spesifikt næringsmessige/produksjonsmessige og økonomiske forhold, og om næringsaktivitet sett i en spesifikk sosial, lokal og regional kontekst. For flere vil overtagelse av bruk eller bedrift innebære tilbakeflytting eller tilflytting til stedet. Dermed vil også lokal identitet, tilhørighet og rural migrasjon være relevant for å forstå prosesser knyttet til generasjonsskifter i slike virksomheter. Generasjonsskifter setter også på dagsorden utfordringer knyttet til - og vil dermed bidra med kunnskap om - hvordan den unge generasjonen vurderer og forholder seg til landbruket som næring i kombinasjon med distriktene som bosted. Dermed blir også forhold knyttet til stedet hvor bruket befinner seg, relevant for å forstå generasjonsskifter.

Et kjennetegn ved arealbaserte næringer er koblingen til spesifikke steder og lokaliteter, derfor vil betydningen av virksomhetenes lokale forankring være viktig å belyse. Regionale forhold gir ulike betingelser for handlingsvalg og levekår. Andre lokalbaserte familiebedrifter innen andre næringer har også en tilknytning til det lokale via lokal tilhørighet, slektskap og sosiale nettverk. I tillegg kan slike bedrifter være direkte eller indirekte knyttet til gårdsbruk. Felles for familiebaserte bedrifter er at det er et viktig samspill mellom familie og bedrift som gjør at prosesser/dynamikk innad i husholdet, og mellom hushold/familie og bedrift, knyttet til kjønn, generasjon og arbeidsdeling, blir viktige for å forstå bedriftens utvikling og dermed utfordringer knyttet til generasjonsskifter.

Vi ønsker å ta utgangspunkt i generasjonsskifter i landbruket, men vi vil også trekke inn litteratur om eierskifteprosesser i andre lokalbaserte familiebedrifter. Det som kjennetegner familiebedrifter er at det ikke er et tydelig skille mellom hushold/familie og bedrift slik det er i andre bedrifter. I landbruket er det dessuten et sammenfall mellom bosted og bedrift. Generasjonsskifter i familiebedrifter, spesielt knyttet til landbruket, er derfor komplekse prosesser som kobler forhold knyttet til bedriften som økonomisk enhet på den ene siden, og hushold og familie som dreier seg om sosiale, kulturelle aspekter, inkludert levestil og livsstil (Gullestad 1989) på den andre. Handlingsrommet i landbruket er regulert av nasjonale reguleringer og økonomiske støtteordninger (Almås 1995), og landbruksproduksjon er relatert til lokale naturmessige forhold, Derfor vil disse problemstillingene være viktig å studere i en lokal og regional kontekst.

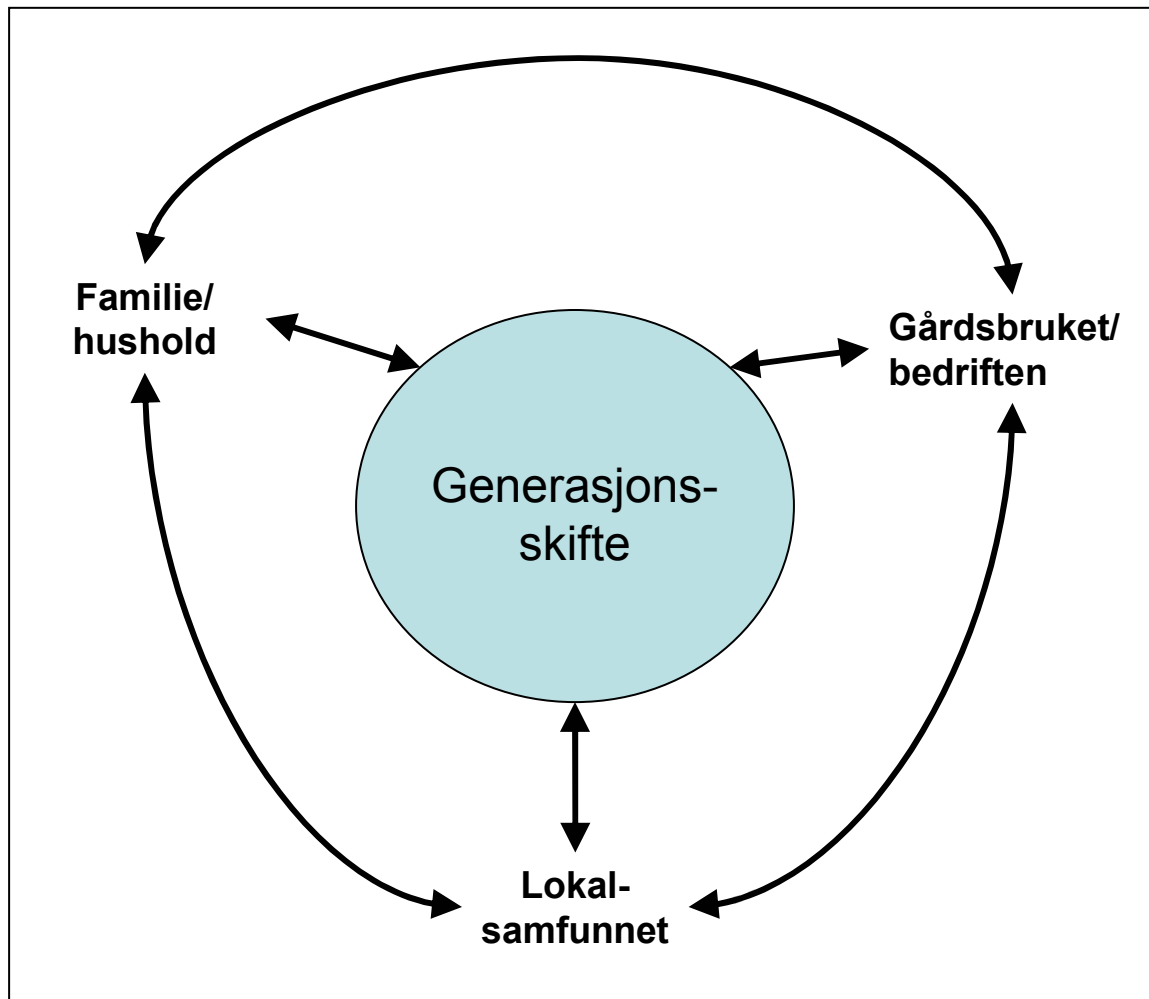
Det er et komplekst sett av faktorer som påvirker gården som økonomisk enhet. Samtidig er det også et komplekst sett av faktorer som påvirker beslutningene til den/de som overtar gården. Det er viktig å få kunnskap om hvordan prosessen i forbindelse med generasjonsskifter forløper knyttet til hvilke

overveininger de involverte aktørene gjør underveis på veien mot en beslutning om å overta, hvordan de forholder seg til produksjonen; videreføres eller endres den og eventuelt; hvilke endringer gjøres og hvorfor? Samtidig må dette sees i sammenheng med enkeltaktørenes holdninger og preferanser i forhold til arbeid, bosted og livsstil.

Overtagelse av gårdsbruk dreier seg om valg som har betydning for bosted, inntektsgrunnlag, produksjon og husholdsorganisering. Videreføring av gårdsdrift ved generasjonsskifter må ikke bare betraktes som middel til å oppnå regionalpolitiske og næringspolitiske mål. Uten av folk finner det meningsfullt og verdifullt å drive med gårdsdrift, vil det heller ikke være meningsfullt å bruke dette som middel i andre politiske sammenhenger. Den unge generasjonen har andre verdier og gjør andre prioriteringer enn foreldregenerasjonen da de skulle ta over. Melberg (2002) sier at avstanden mellom de unges forventningene og det livet landbruket og distriktene kan tilby, er store og til dels motstridende. Dette gjør at dagens bønder er bekymret for om noen kommer til å overta gården. Derfor er det viktig å få kunnskap om hva slag livsprosjekter de som er potensielle overtagere ønsker å realisere, og hva som oppleves som muligheter og begrensninger for å få til dette ved å overta gårdsbruk.

Utfordringen i forhold til generasjonsskifte i landbruket dreier seg om hvordan det blir en vellykket kobling mellom potensiell(e) overtager(e) med deres bakgrunn, ressurser og interesser, og gården med sine ressurser, muligheter og begrensninger hvor den lokale komponenten, inkludert geografiske, sosiale og kulturelle aspekter er viktige. Hvordan aktiviteter på gården forstås og tilskrives mening, har betydning for hva slags virkemidler og tiltak som settes i verk for å motivere den neste generasjonen til å overta, og hvordan den unge generasjonen forholder seg til det å overta. Utfordringer for fremtiden i landbruket er blant annet knyttet til at denne type næringsvirksomhet befinner seg i et spenningsfelt mellom ulike politikkområder; næringspolitikk, distriktpolitikk, miljø, helse- og velferd, noe som avspeiler at landbruk er mer enn økonomisk virksomhet.

Følgende modell ligger til grunn for vår forståelse av faktorene som er av betydning for å forstå prosessen knyttet til generasjonsskifter:

Figur 1: Perspektiver på generasjonsskifte med faktorer som påvirker prosessen.

Figur 1 viser generasjonsskifte som integrert i en helhet bestående av familien, bedriften og lokalsamfunnet/stedet. Dette betyr at prosessene som skjer i generasjonsskiftet kan betraktes som resultat av samspillet mellom mange faktorer som påvirker aktørene. Aktørene i generasjonsskifteprosessen forholder seg samtidig til gårdsbruket/bedriften som arena for produksjon og inntektsskaping, til familien/husholdet som arena for privatliv og forbruk, og til stedet/lokaliteten som arena for ressurstilgang, samfunnsliv og tilhørighet. Alle disse faktorene virker sammen og påvirker aktørene. Samtidig virker aktørenes handlinger tilbake på de ulike arenaene. Dette gjenspeiler en kompleksitet som gjør det nødvendig å integrere alle disse faktorene for å forstå generasjonsskifteprosessen.

1.2 Litteraturstudie og empiriske data

Dette notatet tar utgangspunkt i ulike sosiologiske, sosialantropologiske og bedriftsøkonomiske studier av landbruket for å få frem ulike faktorer og problemstillinger som har betydning for generasjonsskifter som er komplekse prosesser hvor strukturelle, økonomiske, sosiale og kulturelle forhold spiller sammen. Ut fra denne gjennomgangen kommer det frem tema og problemstillinger det er behov for å gjøre mer inngående forskning på.

Litteraturen på området bygger på internasjonal forskning der empiriske studier er gjort i land og regioner hvor forholdene kan være svært forskjellig fra en norsk og nordnorsk kontekst. For å utvikle problemstillinger knyttet til generasjonsskifter som er mest mulig relevant for nordnorske forhold, har forprosjektet derfor også gjennomført intervjuer med eiere av gårdsbruk og familiebedrifter hvor generasjonsskifte har vært gjennomført eller er under forberedelse. To gårdsbruk og en familiebedrift ble valgt ut i samme lokalsamfunn ut fra et mål om å få en forståelse av hvordan stedet påvirker aktørene med ulike bedrifter og ulik familiesituasjon.

2. LITTERATUR SOM KAN BELYSE GENERASJONSSKIFTE

2.1 Familiebruk

Familiebedrifter har spilt en viktig historisk rolle i utviklingen av den moderne Vestlige økonomi (Bird et al. 2002, Gulbrandsen 1996, Solheim 2007, Yanagisako 2002). Fremveksten av kapitalisme i Norge har vært karakterisert ved en stor andel småskala bedrifter med sterke lokale bånd (Sejersted 1993). Disse båndene har vært både sosiale og kulturelle og har involvert slektskap og andre gjensidige relasjoner som påvirker aktørene på ulike måter. Ulike former for familiekapitalisme er fremdeles et viktig trekk ved det økonomisk livet i det moderne samfunnet. Familiekapitalisme er på komplekse måter sammenvevd med andre ikke-kapitalistiske eller halv-kapitalistiske virksomheter; økonomiske aktiviteter som ikke nødvendigvis følger en streng kapitalistisk logikk om profittmaksimering. Husholdet kan betraktes som den minste sosiale enheten for forvaltning av sosiale og økonomiske ressurser, og familiebedriftene operer i grenseflaten mellom en kapitalistisk logikk og en husholdslogikk knyttet til økonomisk tilpasning (Wheelock & Mariussen 1997, Ljunggren et al. 2000). Familiearbeidskraft har vist seg å være fleksibel og kan hjelpe familiebedrifter gjennom perioder med lav inntekt. (Johnsen 2003, Wheelock & Mariussen 1997). Et sentralt spørsmål er hvorvidt og hvordan endringer angående betydningen av kjønn, familieliv, husholdsorganisering og oppfatninger av arbeid vil gi den samme fleksibiliteten til familiebedrifter i den unge generasjonen som skal overta familiebedriftene.

Det er diskusjoner når det gjelder hvordan man skal definere et familiebruk (Johnsen 2004). Felles for definisjonene er at de omfatter fire produksjonsfaktorer; land, kapital, ledelse og arbeid, sammen med husholdskonsum og reproduksjon av arbeidskraft. Alle definisjonene legger vekt på sammenfall mellom bedrift og hushold på en måte som gjør det mulig for familiebrukene å håndtere økonomiske utfordringer på måter som ikke er mulig for bruk uten den tette koblingen til familie.

Et familiebruk refererer vanligvis til et bruk som er eid og drevet av en familie (Bleksaune 1996). En definisjon av familiebruk foreslått av Gasson og Errington (1993:12) består av følgende faktorer:

- Eierskap er kombinert med kontroll over driften av bruket
- De som driver er relatert gjennom slektskap eller ekteskap
- Familiemedlemmer (inkludert de som driver bruket) bringer til veie kapital til virksomheten
- Familiemedlemmer (inkludert de som driver bruket) utfører arbeid på gården
- Eierskap av virksomheten og kontroll over driften blir overført mellom generasjoner over tid.
- Familien bor på gården.

For å bli kategorisert som familiebruk må noen, men ikke nødvendigvis alle kriteriene være tilstede, ifølge Gasson og Errington. For eksempel er det ikke avgjørende at familiemedlemmer bidrar med arbeid og/eller kapital. Bleksaune (1996) kritiserer Gasson og Errington (1993) for å legge liten vekt på betydningen av arbeid som kriterium for å definere familiebedrifter. Djurfelt (1996) derimot utvikler en definisjon som legger vekt på betydningen av familiararbeid i familiebedrifter. Kjennetegn ved idealtypen av et familiebruk er at det er overlapp mellom forbruksenhet, familieenhet og produksjonsenhet. Familiararbeid blir i dette perspektivet nødvendig for familiebrukets reproduksjon. I denne modellen blir det vanskelig å fange opp ulikheter mellom bruk når det gjelder familiemedlemmers deltagelse i økonomiske aktiviteter på og utenom bruket. Bleksaune (1996) argumenterer for at denne definisjonen ikke skiller mellom gården og familien og foreslår i stedet å operere med et analytisk skille mellom familien som et sosial beslutningsenhet og gården som en produksjonsenhet for å kunne undersøke samspillet mellom disse strukturene. På denne måten er det for eksempel mulig å fange opp økonomisk virksomhet familiemedlemmene driver på med, men som ikke er knyttet til gårdsbruket. Samtidig er det viktig å ta utgangspunkt i den praksis og de forståelser som aktørene innenfor landbruket har når det gjelder hvilke begreper og definisjoner som er nyttige for å få økt kunnskap. Gray (1998:344) tar til orde for å utvikle en alternativ og komplementær definisjon av familiebruk som tar utgangspunkt i hverdagslivet til de som lever og arbeider på familiebrukene. Han er opptatt av å finne aktiviteter og verdier som er felles for familiebedrifter i stedet for å finne det som skiller dem fra andre kategorier. For Gray (1998) er det folks forståelse av at gård og familie er to sider av samme sak som gjør at de handler som de gjør. Ettersom familiebruk, i betydningen at bruket eies og drives av en familie, og at gården er bostedet for familien, er den dominerende bruksform i Norge, er det ikke fruktbart å operere med en streng definisjon av familiebruk til forskjell fra andre typer bruk.

2.2 Hvordan forberedes generasjonsskiftet?

Generasjonsskifter er en prosess som på mange måter allerede er et tema, implisitt eller eksplisitt, på gårdsbruk når en ny generasjon kommer til. Potter og Lobleby (1996) påpeker at det å ha etterkommere som eventuelt kan overta bruket har betydning for den langsiktige planleggingen og bruken av gårdens ressurser. Etterkommere som muliggjør planlegging og gjennomføringen av generasjonsskifter, får dermed stor betydning for brukets langsiktige utvikling. Situasjonen i dag er at mange bønder, spesielt i distriktene, er bekymret for hvorvidt den neste generasjonen vil overta eller ikke (Kvendseth 2003, Melberg 2002).

I mange studier kommer det frem at den mentale forberedelsen til muligheten til å ta over bruket starter når odelsjenten/-gutten er relativt små (Eldby 1996, Ølnes 1989, Lund 2000). Dette kan bli formidlet direkte eller indirekte av både nær familie og omgivelsene. Deltagelse i gårdsarbeidet er en

del av denne forberedelsen. Studier viser at odelsgutter og odelsjenter får ulik opplæring og det blir stilt ulike forventninger til dem (Ølnes 1989, Lund 2000). Selv om det kan være enighet om hvem som skal ta over, vil selve tidspunktet for starten på selve overtagelsesprosessen ha betydning for hvorvidt det skjer et generasjonsskifte og hvordan det foregår.

Keating og Little (1997) har gjort en studie av generasjonsskifte på New Zealand, og konkluderer med at prosessen har fem trinn. Den starter med identifisering av mulige overtakere, noe som handler om hvem av etterkommerne som viser interesse for gården og driften. Dette skjer gjerne alt fra barna er små. Deretter skjer en bevisst og ubevisst utvelgelse gjennom signaler som sendes til barna og tenåringene i forhold til hvem foreldrene mener er best egnet til å overta. Jenter blir ofte ekskludert gjennom denne prosessen, men også gutter som ikke viser de rette egenskapene som foreldrene mener kreves. Neste trinn handler om å skape en forpliktelse hos den utvalgte til å overta. Dette gjelder både i forhold til selgeren (foreldrene), i forhold til andre de interessentene som søsken, og i forhold til det å videreføre tradisjonene som ligger i gårdsbruket og drifta. Trinn fire handler om å finne tilfredsstillende kompensasjon til de som ikke får overta, i første rekke søsken. Siste trinn er gjennomføring av selve overdragelsen.

Hvor lenge de unge må vente før de får overta bruket, har også betydning for eierskifteprosessen, og hvilke faktorer som må tas hensyn til. I en undersøkelse fra Troms (1999) kom det frem at den gjennomsnittlige alderen på de som overtok var 35 år (med store variasjoner). For de fleste i denne alderen innebærer det at de allerede har gjort seg ferdig med utdanning, har etablert familie, kjøpt bolig og har funnet seg en posisjon i arbeidsmarkedet. En undersøkelse gjort av Landbruksbanken og FMLA Troms viser at eierskifte i liten grad er et tema som blir diskutert i landbruksfamilier. Når det er uklare saker mht. hvem som skal overta, eventuelt tidspunkt for overtagelse og hvordan gårdsdriften skal tilpasses neste eier, kan dette bidra til å vanskeliggjøre eierskiftet.

2.3 Produksjonstype og endringer av produksjon

Et eierskifte er en prosess hvor endring av produksjon blir aktualisert ved at forhold ved brukets økonomi og driftsmåte ofte blir satt under lupen i forhold til hvordan de nye eierne ser på brukets muligheter og begrensninger. I og med at gårdsbruk er relativt fleksible produksjonsenheter, kan eierskifter representere både en gradvis endring i produksjon, og i andre tilfeller også et brudd i forhold til tidligere produksjon ved at noen deler av produksjonen blir lagt ned og andre utvidet. I en Nordnorsk kontekst står mange bruk overfor betydelige behov for investeringer til ombygging og utvidelse av driftsbygninger for å tilfredsstille nye krav. Slike investeringer legger føringer for virksomheten og inntjeningskrav i mange år fremover. Uten investeringer, vil mange måtte legge om

eller legge ned driften. Hvordan den unge generasjonen vurderer og handler i denne situasjonen, vil ha betydelige konsekvenser for fremtidig landbruk.

Overtagelse av et gårdsbruk dreier seg om å overta en form for produksjon som har betydning for arbeid og inntekt. I studier av landbruk er det et kjent fenomen at de mest dramatiske endringene i produksjon på gårdsbruk er knyttet til generasjonsskifter og andre former for overtagelse. Innenfor landbruket drives det mange ulike former for produksjon som har betydning for arbeidsoppgaver, arbeidsorganisering av arbeidet, grad og typer av investeringer og økonomisk avkastning. Hvor attraktivt et bruk er for overtagelse, har dels sammenheng med hva slags produksjon som drives, størrelsen på bruket og inntekstmuligheter. Hvilke muligheter det er for endring og omlegging, vil også kunne ha betydning. Et sentralt spørsmål er derfor knyttet til hvilken betydning brukstype og bruksstørrelse har for hvordan den neste generasjonen ser på attraktiviteten i forhold til overtagelse.

I undersøkelsen av odelsbarn kommer det frem at de som driver med kornproduksjon er mer positive til overtagelse, mens de som driver med melkeproduksjon er mer negative (Kvendseth 2003). Dette kan ha sammenheng med at kornproduksjon er en mer ekstensiv driftsform som relativt lett lar seg kombinere med annet arbeid, mens melkeproduksjon er mer arbeidsintensiv og binder folk til stedet på daglig basis. Lønning (2000) finner en tilsvarende holdning blant elever på landbruksskoler som trekker frem at en negativ faktor i forhold til å drive et gårdsbruk er at det kan oppfattes som bindende, slik at de blir mer styrt av gården enn de ønsker. Kornproduksjon finnes primært på Østlandet, mens melkeproduksjon er mer dominerende blant annet i Nord-Norge. Derfor må man kunne anta at produksjonstypen har betydning for regionale forskjeller når det gjelder motivasjon til å overta. Her kommer det frem at i Nord-Norge er 39 % av de spurte i 2002 sikre på å overta og 48 % som ikke vil overta, mens det på Østlandet unntatt Oslo og Akershus er 62 % som vil overta og kun 25 % som ikke vil overta (Kvendseth 2003). Denne undersøkelsen sier ikke noe om hva de som faktisk har overtatt vurderer som viktig ettersom det ikke alltid er odelsbarn som overtar, og den sier heller ikke noe eksplisitt om hvordan regionale og produksjonsmessige forhold spiller sammen. For å kunne si noe nærmere om betydningen av produksjonstype for overtagelse, er det derfor nødvendig å gå nærmere inn konkrete prosesser knyttet til overtagelse og hvordan produksjonen blir vurdert og eventuelt endret. Andre undersøkelser har vist at produksjonsgrunlaget på gården har stor betydning for hvordan bonden oppfatter levekårene (Løwe 1999, Strøm et al.1996, Uthus 2002). Regionale forskjeller i vilkår for produksjon vil derfor ha betydning for hvordan bønder vurderer sin virksomhet blant annet fordi det har betydning for inntektgrunnlag og mulighet for alternative inntekter. Sauehold og kornproduksjon er for eksempel lettere å kombinere med arbeid utenfor gården enn melkeproduksjon. Ulike typer produksjoner gir også forskjellige muligheter for fritid og ferie, og det å være bundet trekkes frem som en viktig negativ faktor i forhold til syn på landbruksvirksomhet (Lønning 2001).

Ulike typer produksjon fordrer ulike grad av arbeidsinnsats og dermed mulighet og/eller behov for arbeid utenfor bruket. Hvordan arbeidet på gården er heltids- eller deltidsbeskjeftigelse, vil ha betydning for hvordan de som skal overta vurderer bruket og overtagelsen. Et deltidsbruk er mindre forpliktende enn et heltidsbruk og legger mindre føringer på organiseringen av hverdagslivet til brukeren og brukerens familie.

I en undersøkelse blant odelsbarn kommer det frem at økonomiske forhold er blitt en viktigere årsak til at de ikke ønsker å overta i 2002 sammenlignet med 1996 (Kvendseth 2003). Andelen som mener at det vil koste for mye i forhold til inntektene har endret seg fra 17 til 28 %. Ut fra dagens situasjon kan man anta at denne andelen har økt. Den økonomiske siden har også en subjektiv levekårmessig side som dreier seg om mer enn det konkrete inntektsgrunnlaget. Det økonomiske utbyttet av gårdsvirksomheten kan betraktes som et symbol på den samfunnmessige verdsettelsen av denne type produksjon, og hvordan de som yrkesgruppe kan sammenligne seg med andre yrkesgrupper (Rye 2002)

Hvilke muligheter og ønsker de nye eierne har for endring av produksjon, er knyttet til investeringer, bruksstørrelse, tilgjengelig personell og kompetanse og holdninger lokalt. De nye eierne vil trolig drive bruket på en annen måte ut fra deres livssituasjon, hva slag liv de vil leve og de rammebetingelsene og fremtidsutsiktene de må forholde seg til, som er annerledes enn foreldrenes. Et spørsmål er hvilke muligheter som finnes for eventuell omlegging og hvordan disse mulighetene utnyttes i overgangsfasen. Hvordan tenkes det i forhold til utnyttelse av andre arealbaserte ressurser på bruket? Foreldrenes investeringer eller mangel på investeringer, kan både åpne og låse for nye muligheter. Hvilke investeringer som er gjort/ikke gjort på gården/i bedriften, legger føringer på hvilke muligheter det er for å legge om driften eller gjøre andre investeringer. Inntektene til landbrukshushold er sammensatte og kommer fra ulike kilder knyttet både til landbruksproduksjon og andre kilder. Derfor kan man spørre seg hvilken betydning sammensetningen av inntekstmuligheter har for overtagelse. (Ragnar Nilsen 1998, Eikeland 1999).

Omfang av leiejord har betydning for hvilke muligheter bøndene har for langsiktige investeringer og for hva slags produksjon de kan planlegge i forhold til. Nær 40 prosent av Norges landbruksareal er nå leiejord, viser en oversikt basert på tall fra Statistisk sentralbyrå (SSB). Noen av brukene hvor jorden leies ut, er arvet av neste generasjon uten at noe ønsker å overta driften, samtidig som gårdseiendommen brukes som fritidseiendom av arvingene. Omfanget av leiejord har også sammenheng med bo- og driveplikt. Hvilken betydning leiejordsproblematikk har for overtagelse, er derfor noe det er viktig å få kunnskap om.

2.4 Sted og lokal forankring

Et helt sentralt kjennetegn ved landbruk som næring er den lokale forankringen til spesifikke steder og forvaltning av lokale arealbaserte ressurser. Derfor blir stedsdimensjonen og den geografiske dimensjonen sentral for å forstå landbrukets utfordringer, både de sosiale, kulturelle og produksjonsmessige utfordringene.

Betydningen av den geografiske dimensjonen kommer tydelig frem i Kvendseths undersøkelse av odelsbarn og deres syn på overtagelse (Kvendseth 2003). Her kommer det frem at det er en reduksjon i andel odelsbarn som ønsker å overta gården fra 69 % i 1996 til 51 % i 2002. Flere menn enn kvinner med odelsrett er villige til å overta. I Nord-Norge er det generelt sett færre av de odelsberettigede som har bestemt seg for eller tror at de kommer til å overta. I Nord-Norge er 39 % av de spurte i 2002 sikre på å overta og 48 % som ikke vil overta, mens det på Østlandet, unntatt Oslo og Akershus, er 62 % som vil overta og kun 25 % som ikke vil overta. Dette viser betydningen av å studere og forstå generasjonsskifteproblematikk i et lokalt, regionalt og stedlig perspektiv.

Landbruk er en stedbundet produksjon, derfor vil spesifikke lokale forhold ha betydning for hvilke utfordringer landbruket står overfor, noe som den neste generasjonen må forholde seg til. Samtidig står også ulike typer produksjon overfor ulike utfordringer i ulike deler av landet, og ulike produksjonstyper vil stå overfor ulike utfordringer på samme stedet. For eksempel er grønnsaksproduksjon ikke helt det samme på Sør-Vestlandet som i Nord-Norge, samtidig som melkeproduksjon og grønnsakproduksjon representerer ulike utfordringer i samme bygden. Dette i kombinasjon med betydningen av det lokale arbeidsmarkedet som skal gi husholdet ekstrainntekter, understreker betydningen av å forstå utfordringer knyttet til generasjonsskifter i en lokal/regional kontekst. De lokale rammene innbefatter både de sosiale, kulturelle forholdene, arbeidsmarkedet i tillegg til de produksjonsmessige og faglige rammene, inkludert det lokale virkemiddelapparat og faglige rådgivertjeneste. Uthus (2002) som sammenligner levekårene for bønder i en bygd og et bynært område i Trøndelag, påpeker at de klimatiske og topografiske vilkårene for produksjon og selve produksjonsgrunnlaget må betraktes som de mest sentrale punktene for bøndernes vurderinger av levekårene.

Mange gårdbrukere er avhengig av inntekter utenom landbruket. Melberg (2002) påpeker at tendensen er at den nye generasjon bønder arbeider mer utenom bruket enn det som har vært vanlig tidligere. Blant yngre bønder er trippelkombinasjonen, det at begge parter kombinerer jobb på og utenfor bruket, stadig mer vanlig (Melberg 2002). Hvor bruket befinner seg geografisk har betydning for hva slags arbeidsmarked som er tilgjengelig. Hva slags produksjon som drives på bruket, legger samtidig føringer for hvordan medlemmene i husholdet kan bruke de mulighetene som arbeidsmarkedet

representerer. Deltagelse på arbeidsmarkedet utenom bruket har både en økonomisk og en sosial side (Rye 1999), og kan kompensere for den relativt lave inntekten fra landbruket og ensomheten knyttet til landbruksvirksomheten som Fjeldavli og Bjørkhaug (2002) diskuterer. Derfor vil bredden i det tilgjengelige arbeidsmarkedet ha betydning også for hvor attraktivt det er å overta gårdsbruk. Et bruk med begrensede inntektsmuligheter og lite fleksibel produksjon i et område med svært begrensede muligheter i arbeidsmarkedet, vil av den grunn trolig fremstå som mindre attraktivt. Med dette som utgangspunkt fremstår bynære bruk med fleksibel produksjon som kornproduksjon som mer attraktive enn bruk i distriktene med melkeproduksjon i områder med et svært begrenset arbeidsmarked. Ettersom flertallet bønder er menn, og de deltar mindre enn kvinner i arbeidsmarkedet, vil det særlig være kvinners muligheter i arbeidsmarkedet som er av betydning. Og i distriktene er offentlig sektor en sentral arbeidsplass for kvinner. Flere studier påpeker derfor betydningen av å se på samspillet mellom arbeid og inntekt fra offentlig sektor og landbruket på husholdsnivået for å forstå landbrukshusholdenes tilpasninger (Uthus 2002, Wiborg 1996). Den yngre generasjonen kvinner har dessuten et høyere utdanningsnivå og deltar i høyere grad i arbeidsmarkedet enn den eldre generasjonen. Derfor vil trolig betydningen av tilgang på relevant/ønsket arbeid, være av større betydning for beslutning om overtagelse av bruk enn tidligere. På den annen side synes det som om kvinner som overtar bruk i slike områder godtar dårligere vilkår i arbeidsmarkedet for å kunne bo på stedet (Moland 2005).

De stedlige, lokale forholdene særlig i forhold til nærhet til alternative arbeidsmarkeder og mulighet for endring av produksjon, har betydning for hva slags valg overtagelse av et bruk innebærer. Uthus (2002) diskuterer hvordan regionale forskjeller har betydning for bønders levekår. Hun finner ut at mulighetene til fleksibilitet og endring i forhold til arbeid på og utenom bruket, har stor betydning for bøndenes levekår. I bynære områder har bøndene større grad av valgfrihet og handlingsrom når det gjelder å realisere ulike utdannings- og yrkesvalg i kombinasjon med gårdsdrift enn i områder med svært begrensede arbeidsmarkeder. Den stedlige dimensjonen har også relevans i forhold til gården som bosted. I denne sammenheng har generelle trekk ved området som grad av sentralitet, servicetilbud og sosiale forhold betydning for hvor attraktivt stedet er som bosted ut fra de livsprosjektene folk ønsker å realisere.

Et annet aspekt ved den stedlige dimensjonen er knyttet til gårdsbrukenes historiske og sosiale forankring på spesifikke steder. Gårdsbruk kan ses som materielle uttrykk for slekters tilhørighet til stedet og til forankring i tradisjoner. Mange studier påpeker derfor betydningen av å ta vare på tradisjoner som begrunnelse for å ta over gården (Daugstad 2001, Thorsen 1993). I Nord-Norge har mange av gårdsbrukene imidlertid ikke den samme lange historiske tradisjonen som større gårder i Midt- og Sør-Norge. Fiskarbondetilpasningen hvor mannen drev på fiske og lignende, mens konen hadde ansvaret for jordbruket, har vært det tradisjonelle i Nord-Norge. Derfor har landbruket i Nord-

Norge blitt beskrevet som et kvinnejordbruk (Bratrein 1976, Fyhn 1988). Mange bruk var ganske små, og i dagens situasjon er denne størrelsen gårdsbruk ikke økonomisk levedyktige. Mange av dagens større bruk i Nord-Norge er derfor sammenslått av flere tidligere bruk enten i form av leie eller kjøp. Dette kommer frem i statistikken som viser at det var størst nedgang i Nord-Norge i antall bruk mellom 1985 og 1998 (3,5 % mot mellom 2,0-2,4 % i resten av landet (St.meld.19), samtidig som det dyrkede arealet har økt. Denne trenden med nedgang i antall bruk og økning i areal synes å fortsette. Dette betyr at dagens familiebruk i Nord-Norge ikke har noen lang historie. Hvordan opplevelse av forpliktelse i forhold til tradisjon og familiens historie påvirker beslutninger om overtagelse, vil derfor være interessant å undersøke i en slik kontekst. Samtidig vil dette kunne ha betydning for antall bruk i et område ved at mange små bruk må slås sammen for å kunne få et lite antall levedyktige bruk. Hvilke konsekvenser dette får for videreføring av bruk, er også interessant å rette søkelyset mot.

Arealbaserte familiebedrifter er koblet til stedet på flere måter, både gjennom virksomhetens spesifikke lokale forankring og gjennom bedriftens kobling til familie og dermed også historie og lokale sosiale nettverk. Johnsen (2003) påpeker at denne dobbeltkoblingen kan skape både muligheter og begrensninger. Den sosiale forankringen kan representere en form for sosial kapital i form av sosiale nettverk som kan tilføre kunnskap, direkte eller indirekte økonomisk støtte, anerkjennelse, praktisk bistand og/eller gi tilgang til viktig informasjon. Når det gjelder bønder, er det faglige miljøet på stedet en viktig del av den sosiale kapitalen som steder kan representere slik Fjeldavli og Bjørkhaug (2002) påpeker. Utviklingen i landbruket har ført til at det er blitt færre bønder som driver med samme type produksjon i hver bygd, det har ført til at avstanden til det faglige, og dermed også til det sosiale nettverket til kolleger har økt. Stadig flere bønder rapporterer at de er ensomme, noe som i stor grad knyttes til dette (Fjeldavli og Bjørkhaug 2002.) Ifølge Villa (1999) trekker de unge bøndene frem opplevelsen av å være en yrkesmessig minoritet i bygda og mangelen på et faglig miljø som problemer. På den måten kan de lokale faglige og sosiale nettverkene betraktes som viktige deler av en lokal infrastruktur som landbruksaktiviteten må forstås i relasjon til. Det er ikke bare det lokale landbruksmiljøet som kan ha betydning for utvikling av bruket, men også den sosiale kapitalen som det lokale miljøet representerer (Rønning 2008). Gjennom nettverket og sosiale relasjoner kan gårdbrukere få ideer til ny næringsvirksomhet, og de kan bruke nettverket til å skaffe nødvendige ressurser og til å finne eventuelle samarbeidspartnere. På den andre siden kan de sosiale omgivelsene også hindre at nye muligheter oppdages, og gårdbrukere som bryter med etablert praksis kan risikere å møte negative sosiale sanksjoner i lokalsamfunnet.

Noen bygdemiljøer fremstår som mer innovative enn andre, og har utviklet en entreprenørskapskultur hvor entreprenører med nye ideer mottas positivt. Dette kan også være et resultat av samfunns-entreprenørskap der enkeltpersoner eller organisasjoner aktivt arbeider for å skape en sosial kapital som fremmer nyskaping (Borch et al. 2008). Et innovativt bygdemiljø kan ha betydning for de

mulighetene den enkelte gårdbruker ser og benytter seg av når det gjelder utvikling av produksjonen. Sosiale koblinger og kulturelle verdier legger føringer på hvilke økonomiske disposisjoner og aktiviteter som betraktes som mulige og ønskelige i en lokal kontekst. Slike forhold vil kunne påvirke hvordan den unge generasjonen ser på mulighetene og ønsket om å overta.

Selv om de ”stedsløse” landbruksproduktene dominerer markedet, har det blitt en økt oppmerksomhet rundt stedsbasert produksjon hvor spesifikke, stedlige, lokale dimensjonen er blitt en del av markedsføringen. Stedsdimensjonen tilfører dermed produktene en merverdi. Det unikt lokale; geografi, historie, kultur, er også det sentrale ved hvordan mye av reiselivet blir utviklet og markedsført. På den måten blir steder mindre substituerbare og opprettholdelse av spesifikke virksomheter med lokal forankring blir viktigere. Samtidig vil det være forskjell mellom steder når det gjelder hvilken merverdi det spesifikke stedet har i forhold til de produktene brukene produserer. Et spørsmål i denne sammenheng vil være hvordan slike faktorer har betydning for de vurderingene som gjøres i forbindelse med generasjonsskifter.

2.5 Kulturelle endringer

I landbruket har det skjedd en viktig endring i forholdet mellom gård og slekt, blant annet i forhold til opplevelsen av plikt. I den moderne konteksten er valg og individuell frihet sentrale verdier (Gullestad 1996, Giddens 1991) som står i kontrast til plikten som tidligere var en sentral verdi knyttet til overtagelse av gårdsbruk (Almås 1985, Daugstad 2001, Thorsen 1993). Denne plikten har også sine klare kjønnede implikasjoner. Thorsen (1993) påpeker at det klareste bruddet med fortiden er at de unge kvinnene ser gården som et middel som skal tjene familien, ikke omvendt. Thorsen påpeker at gården har mistet mye av sin symbolverdi, og familien er blitt et eget livsprosjekt (1993:288). Endringen i synet på gården og familien som et eget prosjekt, er også noe Villa (1999) påpeker. Hun trekker frem hvordan interesse for gårdsdrift og utfordringen med å kunne skape inntekter, er blitt viktigere enn følelse av forpliktelse overfor slekten når det gjelder å videreføre gården, men samtidig har de ambivalente følelser overfor de emosjonelle bindingene til gården. Dette gjør at interesse og individuelle valg fremfor pliktfølelse ligger bak beslutninger om å overta familiebedrifter og gårdsbruk. Lysten til å bo et bestemt sted, er en del av dette. Derfor vil dette innebære at det blir viktig å forstå hvordan folk ønsker å utforme og realisere individuelle livsprosjekter. Dette betyr at det er viktig å ha en åpen forskningsmessig tilnærming til hvilke faktorer som har avgjørende betydning for beslutningen om å ta over bruket og hvordan de ønsker å utforme bruket.

Generasjonsskifter innebærer en form for kulturell endring (Bourdieu 1984). Den unge generasjonen har vokst opp under andre samfunnsmessige forhold, og har dermed andre referanser og opplevelser som påvirker hvilke prioriteringer de gjør. Almås et al. (1995) sammenligner holdninger dagens unges har forhold til arbeid med tidligere generasjoners ungdom og beskriver samfunnsendringene som

endringer fra et pliktsamfunn til et mulighetstorg. Den protestantiske arbeidsetikken er blitt svekket og arbeidets verdi har endret seg fra å være en materiell nødvendighet til en kilde til forbruk, fornøyelser og selvutvikling (Almås et al. 1995). I det moderne samfunnet legges det økt vekt på fritid som et gode. Samtidig er fritid og ferie en mangel i landbruket, noe som mange bønder opplever som lite tilfredsstillende. Med referanse til Tviberg og Haanes (1999) sier Melberg (2002) at et flertall av de nye bøndene mener at det å være gårdbruker et slitsomt yrke med for lite fritid, men samtidig er de unge positive til å være bonde. Dermed kan man anta at de unge har andre forventninger til hva arbeidet skal innebære for dem enn den eldre generasjonen.

I vårt vestlige moderne samfunn tenker vi ofte at det er et skille mellom arbeidsliv og familieliv og at arbeidslivet er knyttet til den offentlige sfære, mens familielivet er knyttet til den private sfære. I vårt hverdagsliv opplever vi at det er et nært samspill mellom arbeidsliv og familieliv, og dette samspillet er enda tettere i familiebedrifter. På gårdsbruk er sammenfall av sted for produksjon og bosted noe som knytter disse sfærene enda tettere sammen. Sett i relasjon til endrede verdier og holdninger til arbeid og fritid, er det interessant å undersøke om og på hvilken måte dette er relevante problemstillinger i forhold til den unge generasjonens vurderinger.

I et vanlig bedriftsøkonomisk perspektiv er lønnsomhet og profitt klare målsettinger som bedriften retter sin virksomhet og oppmerksomhet mot. Et kjennetegn ved en familiebedrift og husholdsbasert produksjon er imidlertid nettopp av grensen mellom familie og bedrift ikke er tydelig. Landbruk har tradisjonelt ikke bare vært økonomiske aktiviteter, det har også vært levemåter og kultur (Haan 1994, Førde 2003, Melby 2002, Villa 1999, Thorsen, 1993, Whatmore 1991). I primærnæringene kan man si at det Højrup (1989) har betegnet som selvstendighetslivsformen, har vært dominerende. I denne livsformen er husholdets og familiebedriftens overlevelse som produksjonsenhet det viktigste målet for hele næringsvirksomheten. Det sentrale er å opprettholde familiebedriften og videreføre den til neste generasjon, og ikke nødvendigvis ønsket om økonomisk profitt. Et trekk ved generasjonsskifter i familiebedrifter er at det ikke bare dreier seg om et økonomisk eierskifte, men også om forvaltning av arv, noe som også innebærer et viktig symbolsk aspekt, blant annet forvaltning av familiens omdømme (Daugstad, 2002, Norbye 2001, Thorsen 1993). Burton (2004) legger vekt på betydningen av kulturelle forhold knyttet til identitet og landbrukets symbolske mening for å forstå bønders handlinger og endringer i landbruket. Hvorvidt og eventuelt hvordan slike faktorer påvirker beslutningene til den unge generasjonen i landbruket når det gjelder å overta, er noe som må undersøkes.

Et økende antall har inntekter utenom bruket, og årsakene til dette kan være både økonomiske og personlige. Dette kan dreie seg om å ha sosiale arenaer utenom bruket og ha mulighet til å bruke utdannelsen de har tatt. I sin undersøkelse fant Rye (1999) at yngre bønder er mer motivert for å ta arbeid utenfor gården enn eldre bønder. Samtidig som det ikke var et mål for de yngre å være

heltidsbonde. Dette kan knyttes til at utdanningsnivået blant bønder har økt (Løwe 1999), slik at de faktisk ønsker å ha en tilknytning til arbeidsmarkedet utenom gården. Samtidig er det en tendens til at odelsberettigede med høyere utdanning velger bort gården (Tviberg og Hånes 1999, Lønning 2000, Eldby 1997). Bleksaune og Krogstad (1997) trekker frem at studie gjelden som unge får når de tar høyere utdanning, kan ha betydning for hvor de tar seg jobb, noe som ofte blir mer sentrale områder. Mulighetene for å få en inntekt som kan betjene studielån i tillegg til andre lån, kan dermed ha betydning for hvorvidt overtagelse kan være aktuelt.

I en undersøkelse om rekruttering av ungdom til landbruket, fremhever Lønning (2000) at det er et stort potensial av unge uten odelsrett som kunne tenke seg å drive med landbruk, særlig blant de som går på landbruksskoler. For å øke rekrutteringen til landbruket mener Lønning derfor at unge uten odelsrett bør få slippe til i større grad enn nå. Lønning påpeker også betydningen av interesse for å drive gård som et sentralt motiv for ønsket om å drive gård. Det er ikke utsiktene til å få en materiell gevinst, som det er lite av i landbruket, som frister dem. Denne undersøkelsen er ikke knyttet til ungdom som er i en reell valg situasjon mht. overtagelse av bruk, men Lønnings poeng er at det er et potensial av fremtidige bønder som ikke har tilgang til gårdsbruk via odel.

Melberg (2002) viser med utgangspunkt i en spørreundersøkelse at det er en tendens til at den nye generasjonen bønder arbeider langt mer utenom gården enn det som har vært vanlig før. Omtrent halvparten av de yngre bøndene har arbeid utenom gården som hovedyrke og de har generelt sett en mer sammensatt inntektsstruktur. Melberg (2002) fremhever at den unge generasjonen synes å ha andre preferanser og holdninger til landbruket. Det er særlig utfordringen med å kunne gi muligheter for inntekter utenfor bruket og mer fleksible måter å bruke gården som trekkes frem. Betydningen av muligheter for jobb utenom bruket påpekes også av andre. I Landbrukets Utredningskontors rapport fra 1996 "Skal- Skal ikke" ble det presentert en statistisk sammenheng mellom arbeidsmarked og viljen til å overta gårdsbruk. Utsiktene til jobb var en av de dominerende faktorene i bestemmelsesprosessen (Eldby 1996). Betydningen av jobbmuligheter utenom bruket er knyttet både til økonomiske forhold og til verdien av å ha en tilknytning til arbeidsmarkedet. Dette gjelder ikke minst kvinnene.

Av viktige årsaker som har betydning for overtagelse, trekkes partneres valg og ønsker inn, og dette synes å være viktigere nå enn tidligere når det gjelder beslutninger om overtagelse (Kvendseth 2003). Av de viktigste begrunnelsene for overtagelse trekkes det frem at de liker gårdsarbeid, ønsker å bo på eiendommen og vil hindre at gården går ut av familien. Tilsvarende er viktige årsaker for ikke å overta bruket mangel på interesse for gårdsbruk og økonomiske forhold, men de økonomiske forholdene er ikke avgjørende.

Fremdeles har landbruk preg av å være levemåte, men dette ser ut til å være i endring. Den tradisjonelle levemåten og kulturen er under press, og noen hevder at landbruk kanskje er i ferd med å bli et yrke på linje med andre yrker (Pettersen 2001, Vartdal 1997). Andre peker på at landbruk er næringsaktivitet på linje med annen næringsaktivitet, og at en derfor kan snakke om gårdsbedriften (Alsos et al. 2003, Carter & Rosa 1998). I et slikt perspektiv gir det mening å se på innovative aktiviteter som en del av den strategiske utviklingen av gården som næringsvirksomhet. Samtidig vil husholds- og bedriftsstrategier utformes i spenningsfeltet mellom landbruk som levemåte og landbruk som næring. Etersom landbruket er en mangfoldig næring, vil det være mulig å finne variasjoner når det gjelder hvordan de som bor og arbeider på gården betrakter gårdsarbeidet og gårdsbruket.

2.6 Landbruk som kjønnet praksis

Forståelse av kjønn knyttet etablerte praksiser, holdninger og verdier har implikasjoner for både menn og kvinner når det gjelder overtagelse av gårdsbruk. Forestillinger og verdier knyttet til arbeid i landbruk og kjønn arbeidsdeling i hushold og gårdsbruk, vil derfor være relevant for å forstå vurderinger knyttet til overtagelse av gårdsbruk. I Landbruksmeldingen blir likestilling i betydningen like muligheter for menn og kvinner til å drive i næringen, fremhevet som viktig, blant annet for rekruttering til landbruket. Derfor vil det være viktig å forstå betydningen av næringen som kjønn praksis. På tross av kvinners faktiske medvirkning i landbruket, målsetting om likestilling i landbruket, generelle holdninger til likestilling etc., påpeker Bye (2000) at det fremdeles er en rådende forestilling om at bondeyrket passer bedre for menn enn for kvinner (Brandth 2002) og at gården derfor er mannens domene. Brandth (2002) diskuterer bonden som en maskulin konstruksjon og hvordan traktoren blir et symbol på maskulinitet i landbruket. Den maskuline konstruksjon av landbruksarbeid og bonden, legger føringer på ulike områder som har betydning for kvinners ønsker og muligheter til å delta i landbruksproduksjon.

Hvorvidt den som har odal er mann eller kvinne, vil kunne ha betydning for hva som betraktes som faktorer som fremmer eller hemmer beslutningen om å overta, la andre i slekta overta eller la gården gå til salg. Odelsjenter og odels gutter forberedes ulikt i forhold til overtagelse av gårdsdriften. Det betyr at de møter med forskjellige ferdigheter og holdninger i forhold til landbruksvirksomhet.

Kvinnens økte deltagelse i arbeidsmarkedet utenom bruket blir beskrevet som en av de viktigste strukturelle endringene i landbrukshusholdene (Bleksaune 1999). Når kvinner er bønder, er de som regel ikke alene i arbeidet på gården. Med utgangspunkt i sammenligning av tall fra 2002 og 1995 sier Bjørkhaug og Bleksaune (2007) at på gårder som er overtatt av menn, skjer det en økning av enpersonsbruk. Samtidig er det en økning i antall bruk som blir overtatt av kvinner, men på disse brukene er det 40 % som er avhengig av hjelp fra ektefelle. Når kvinner er bønder, er de som regel

ikke alene i arbeidet på gården. Løwe (2006) påpeker at blant kvinnelige ektefeller til gårdbrukere er det 30 % som ikke deltar i gårdsdriften, mens nesten alle (97%) av de mannlige ektefellene deltar. 62 % av mannlige bønder rapporterte at mer enn halvparten av husholdsinntektene kom fra inntekter utenfor bruket. Blant kvinner som har overtatt gårdsbruk svarer 76 % at mer enn halvparten av husholdsinntekten genereres utenfor bruket (Bjørkhaug og Bleksaune 2007). Det betyr at gården som inntektsgrunnlag betyr mindre på gårder hvor bonden er en kvinne. Et spørsmål man kan stille er hvordan den økende maskulinisering av landbruket har betydning for generasjonsskifteproblematikk. Ut fra dette er det også interessant å spørre seg hvordan arbeidsmarkedet utenom bruket påvirker produksjonen på gården og på den neste generasjonens ønske om å overta.

Endringene i landbruket beskrives som en maskulinisering ved at det er en økende tendens til at landbruksarbeid gjøres av en person, og da fortrinnsvis en mann. Samtidig som landbruket også på symbolplanet blir knyttet til menn som utøvere (Bjørkhaug og Bleksaune 2007, Bjørkhaug 2007, Brandth 2002). Maskuliniseringen av landbruket har hatt nær sammenheng med mekaniseringen av næringen.

På Norges Bondelags hjemmeside foreslår de følgende utsagn som en oppsummering av funnene når en studerer nye brukere i perioden 1993 - 1997: ”Flest gutter overtar gård, og de overtar de største gårdene i de beste jordbruksområdene og foretar større investeringer i produksjonen etter overtakelsen enn jenter gjør.” (Norges Bondelag.no). Samtidig er det viktig å påpeke at dette avspeiler store regionale forskjeller: andelen kvinner blant nye brukere er høyest i Nord-Norge og på Vestlandet med hhv. 37% og 34,7% , og lavest i flatbygdene i Trøndelag og på Jæren med hhv 20,9% og 22,3% hvor også de største gårdene og de beste jordbruksområdene befinner seg.

Kvinnens posisjon i landbruket er, og har vært forskjellig i ulike deler av landet. Landbruket i Nord-Norge har tradisjonelt vært småskala og dermed vært drevet i kombinasjon med andre næringer. Den tradisjonelle tilpasningen er blitt beskrevet som fiskarbondetilpasning (Brox 1966), og det var underforstått av det var mannen som var både fisker og bonde. Andre studier påpeker derimot kvinnens sentrale stilling i det Nord-norske jordbruket som er blitt beskrevet som et kvinnejordbruk (Bratrein 1976, Fyhn 1988). I stedet for å snakke om fiskerbondetilpasning, foreslår Saugestad at man heller skal snakke om kvinnene som omsorgsbønder og mennene som anleggsgiskere for å beskrive mer korrekt hvilke kombinasjoner det var snakk om (Saugestad Larsen 1980). Mennene har derfor hatt en mer perifer, og kvinnene en mer sentral rolle jordbruket i Nord-Norge enn i andre deler av landet. Dette har også hatt sammenheng med landbruksaktivitetenes markedsøkonomiske betydning for husholdet. På denne bakgrunn vil det være interessant å undersøke hvordan slike historiske, regionale forhold har betydning for forståelse av landbruksnæringen og for menns og kvinners deltagelse og posisjon i den, og hvordan dette påvirker ønsker og beslutninger om å overta.

Brandth (1993) påpeker at kvinner som går inn i landbruket i dag, går inn i landbruket på andre premisser enn tidligere. I dag går de i større grad inn som yrkesutøvere og får en tilsvarende posisjon som menn som er hovedansvarlige for driften. På den annen side hevder Melberg (2001) at en større andel gårdskvinner enn kvinner i den generelle befolkningen kan klassifiseres som husmødre, og det er kvinnene som har hovedansvaret for organiseringen av gårdshjemmet. Dette sier ikke bare noe om gårdsaktivitetenes kjønnede karakter, men også om hvordan aktiviteter i husholdet kjønnnes, og om kontinuitet og endring i hvordan kjønn får betydning for deltagelse i og utenfor landbruksarbeidet. På den annen side er det som i samfunnet ellers også en ideologi om at husarbeid skal være et felles ansvar, om enn ikke alltid i praksis (Wiborg 1997). Det vil også kunne være lokale forskjeller på kjønnede verdier og praksiser knyttet til næringen som vil kunne skape andre muligheter.

Heggen og Bjørkhaug (2006) viser at menn og kvinner har noe ulik motivasjon for å drive gårdsbruk. Mens kvinner setter interesser for et liv på bygda og gode rammer for barns oppvekstvilkår som de viktigste faktorene for at de ble gårdbruker, trekker mennene interesse for landbruket som den klart viktigste faktoren for at de ble gårdbrukere. Ut fra dette synes det som om kvinnene er mer opptatt av stedskvaliteter, mens mennene er opptatt av produksjonsforhold. Dermed blir det et spørsmål om hvordan samspillet mellom sted, størrelse på bruket og hvorvidt det er en mann eller kvinne som skal overta, gir seg utslag på ulike steder. Ut fra samme undersøkelse kommer det frem at kvinnene er mer opptatt av de samfunnsmessige sidene ved gårdsdriften; kulturarv, distriktpolitiske hensyn, forvaltning av kulturlandskap og biologisk mangfold enn mennene som er mer fokusert rundt videreføring av konvensjonell landbruksproduksjon. Dette viser ifølge Heggen og Bjørkhaug (2006) at kvinner er mer positive til omstillinger innenfor landbruket enn menn. På hvilken måte dette kommer til uttrykk i praksis, er interessant å undersøke.

Fra en britisk kontekst påpeker Price og Evans (2006) at kvinners deltagelse i jordbruket, både direkte og gjennom inntekter fra andre inntektskilder er avgjørende for brukenes overlevelse. Price and Evans (2006) argumenterer for at kvinnes deltagelse for og på brukene er knyttet til en patriarkalsk ideologi hvor denne deltagelse ikke knyttes til medbestemmelse og eiendomsrett. Samtidig som kvinnes deltagelse er avgjørende for brukenes overlevelse, betraktes inngiftede kvinner som en trussel ved at de kan hevde sine rettigheter og ødelegge brukene økonomisk ved en eventuell skilsmisse. Dette har fått konsekvenser ved at overdragelsen av gårder er blitt utsatt og samboerskap blir foretrukket fremfor ekteskap (Price og Evans 2006). Dette viser hvordan samspillet mellom familie og bedrift kan ha betydning på relativt komplekse måter, noe som kan skape ulike typer konsekvenser for menn, kvinner og gårdsbruk.

2.7 Familiebruk – lokal og sosial forankring

Ut fra gjennomgangen av litteraturen, kommer det frem at spørsmål om eierskifte og generasjonsskifte i landbruket er en kompleks prosess. For å fange opp denne kompleksiteten kan Johnsen sin tilnærming som tar hensyn til aktørene og betydning av kontekst, kan være nyttig (Johnsen 2003). I sin studie av restrukturering av landbruket på New Zealand ser Johnson på familiebruket som en kompleks enhet som er sammensatt av tre enheter; bedriften, husholdet og eiendommen. Johnsen undersøker hvordan ulike faktorer har betydning for hvordan bøndene opplever og forholder seg til endringer i landbruket (Johnsen 2003). Hennes modell kan være fruktbar for å forstå sentrale aspekter ved generasjonsskifter, derfor vil hennes perspektiv presenteres mer inngående.

Faktorene som har betydning for forståelsen av prosessene på bruket, deler Johnsen (2003) opp i følgende hovedkategorier; kontekst, eiendom og aktører. I forhold til konteksten er lokale klimatiske/fysiske forhold, trekk ved den lokale økonomien og lokal jordbrukskultur sentrale dimensjoner. Når det gjelder eiendommen, kan den betraktes både som en konkret landeiendom hvor faktorer som størrelse og land-/jordkvalitet er relevante, og som en bedrift, hvor gjeldsnivå og husholdets aktører/arbeidsdeling er relevante forhold. Når det gjelder aktørene, er kjønn, kunnskap, verdier, tilhørighet, målsettinger for gården og gjensidige relasjoner innen hushold og bedriftsnivå faktorer som trekkes inn.

Johnsen (2003) retter søkelyset mot den gjensidige betydningen av gård og familie, spesielt hvordan familiemedlemmenes identitet og gårdseiendom er knyttet sammen. Denne nære koblingen mellom identitet, slektskapstilhørighet og gård er noe mange andre også legger vekt på (Daugstad 2000, Bringslid 1998, Haan 1994, Thorsen 1993). Johnsen (2003) legger vekt på betydningen av kontekst for å forstå tilpasningen til familiebruk. Kontekst i denne sammenheng kan ses som det handlingsrommet aktørene har, knyttet til kulturelle forestillinger og forventninger, økonomiske og politisk forhold og lokale fysiske/geografiske forhold. Johnsen fremhever de sosiale og kulturelle faktorene for å forstå hvordan bønder håndterer ulike utfordringer i landbruket. De sosiale forholdene dreier seg om hvordan de sosiale nettverkene bøndene er involvert i, kan bidra med praktisk hjelp, tilgang til råd, bidra til å få økonomisk/materiell hjelp. De kulturelle forholdene er knyttet til blant annet hvilke forestillinger og verdier det er knyttet til å være en ”god” bonde, hvilke forventninger og normer det er knyttet til å hjelpe hverandre og hvilke typer produksjon og endring av produksjon som er godtatt/anerkjent lokalt. Dette knytter Johnsen til Granovetters perspektiver om ”embeddedness” (1985) som legger vekt på rollen til ”concrete personal relations and structures (or networks) of such relations (Granovetter 1985:490).

Johnsen viser til (Gasson and Errington 1993) som skiller mellom 4 typer mål for gården:

- instrumentell - maksimering av inntekt
- iboende - glede ved livsstil og arbeid
- sosial - bruke tid på familie og være del av lokalsamfunn
- personlig - ha spesielle evner og anlegg

De ulike målsettingene er knyttet til ulike aspekter ved gården; som økonomisk aktivitet, familien og de sosiale aspektene ved gårdsdriften og stedet. De ulike målsettingene er relatert til ulike typer valg og tilpasninger i forhold til arbeid, innsats og prioriteringer. De ulike aktørene som er involvert i gårdsbruket kan ha ulike målsettinger eller ulike sammensetninger av målsettinger for å drive gårdsbruket. I prosess med generasjonsskifte vil de ulike aktørene trolig vurdere de ulike sidene ved å bo på og drive gården, noe som vil kunne påvirke beslutninger om overtagelse. De ulike målsettingene har sammenheng med ulike livsstilspreferanser som Tigges, Ziebarh and Farnham (1998) påpeker, er uløselig knyttet til folks diskusjoner om steder, arbeid og inntekstgrunnlag.

2.8 Generasjonsskifter i en lokal kontekst

Ut fra gjennomgangen av litteraturen kan man konkludere med at det synes å være svært få, om noen studier som analyserer selve prosessen knyttet til generasjonsskiftet i et helhetlig perspektiv i en norsk kontekst. Mann (2007) påpeker også at det har vært gjort mange kvantitative analyser av eierskifte i landbruket fremhever verdien av en kvalitativ tilnærming hvor man kan fange opp flere aspekter ved eierskiftet som en prosess. Det er også svært få studier som trekker frem og diskuterer betydningen av sted og lokalitet for bedriftens/gårdsbrukets utvikling og for generasjonsskifte. Ut fra endringer knytter til sentralisering og økonomisk omstrukturering, vil plassering av bedriftene/gårdsbrukene, og dermed betydning av omgivelser, blant annet i form av arbeidsmarked, og nærhet til markeder, underleverandører og støttefunksjoner av forskjellig karakter ha økt betydning for beslutninger om overtagelse.

Landbruket omfatter mange forskjellige typer produksjon som har betydning for forskjeller i bøndernes arbeidsvilkår, arbeidsorganisering og økonomi. I de kvantitative undersøkelsene forsvinner disse forskjellene som vil kunne ha stor forklarings effekt når det gjelder forståelse av hvilke bruk som blir overtatt og hvilke som blir lagt ned eller solgt. Mye av de studiene som har vært gjort om rekruttering til landbruket, har hatt en kvantitativ tilnærming og har tatt utgangspunkt i unge med best odell. Dette gir en grov oversikt over viktige faktorer som påvirker beslutninger om overtagelse, men de er ikke konkret knyttet til overtagelsen av konkrete bruk. Det mangler studier som setter rekruttering til landbruket, særlig knyttet til selve generasjonsskifteprosesser i et stedlig og helhetlig perspektiv.

Landbruk er økonomisk virksomhet som er stedsbundet, derfor er det også viktig å trekke inn dette elementet i tillegg til familie- og husholdsproblematikk ettersom gårdsbruket også er bostedet for familien på gården.

I studier av landbruk er betydningen av den regionale dimensjonen i liten grad diskutert i forhold til utvikling og utfordringer for landbruket, særlig i Norge. Innen landbruksforskningen er ofte Norge den geografiske avgrensningen og bønder kategorien som undersøkes. Utfordringer knyttet til utvikling av landbruket, og særlig knyttet til overtagelse, må knyttes til den konkrete lokale/regionale konteksten og ulikheter i produksjon. For å forstå prosessene knyttet til generasjonsskifte i landbruket, er det derfor nødvendig å bruk en helhetlig kvalitativ tilnærming, slik Johnsens studie viser (Johnson 2003). Denne type forskning etterlyses også i Landbruksmeldingen og i Strategi for likestilling i landbrukssektoren. Generasjonsskifter er på den ene siden noe som kan undersøkes kvantitativt for å finne kjennetegn og vurderinger bønder har gjort i denne situasjonen. I en kvalitativ tilnærming er det kombinasjonen og samspillet av faktorer, den lokale konteksten og den mening de involverte aktørene tilskriver situasjonen knyttet til forhold både på bruket og utenfor, som er fokus. Beslutninger knyttet til overtagelse av gårdsbruk er komplekse og må derfor analyseres ut fra denne kompleksiteten. Dersom man ønsker å kunne bidra til at flere bruk blir overtatt og ikke nedlagt, er det derfor viktig å forstå hvilke faktorer som i samspill har betydning for ulike beslutninger. Disse faktorene vil kunne være forskjellige i ulike deler av landet og knytte seg til ulike typer produksjon.

3. SAMMENDRAG AV SØKNAD OM PROSJEKTMIDLER FRA NORGES FORSKNINGSRÅD

3.1 Bakgrunn og formål

Alle som driver personlig eide eller familieeide foretak, vil før eller siden måtte avvikle eget engasjement i foretaket. Da står man overfor valg om avvikling, salg til utenforstående eller salg/overdragelse til egne barn eller andre i nær familie. Videreføring av virksomheten gjennom familieoverdragelse er det vanligste på norske gårdsbruk på grunn av Odelsloven, og også i en stor del av norske små og mellomstore bedrifter. Slike generasjonsskifter er en form for virksomhetsoverdragelse som skiller seg fra regulært salg ved at flere forhold som familie, slektskap, historie og tradisjon spiller inn sammen med bedriftsøkonomiske forhold. Dette skaper en kompleksitet rundt eierskiftet som det er behov for mer kunnskap om. Først for å bidra til at de involverte partene i et eierskifte kommer bedre ut av prosessen, og dernest fordi et vellykket generasjonsskifte er med på å sikre arbeidsplasser og verdiskaping i lokalsamfunnet. Satsing på å få til vellykkede eierskifter gjennom generasjonsskifte kan derfor være en effektiv form for næringsutvikling. Det kan være flere klare fordeler ved å overta en eksisterende virksomhet fremfor å etablere en ny. Eksisterende virksomheter har produksjonsstruktur, kundenettverk, og et etablert navn. Videre er sannsynligheten for å lykkes med en eksisterende bedrift større enn ved en nyetablering. I følge sluttrapporten fra Europakommisjonens ekspertgruppe (2002) kan man ved vellykkede eierskifter opprettholde 5 arbeidsplasser mens en nyetablering i gjennomsnitt genererer 2 arbeidsplasser. Det er grunn til å anta at noe av det samme vil være tilfelle for gårdsbruk, det vil si at det er lettere å opprettholde arbeidsplasser enn å skape nye. Større endringer i produksjonen skjer også ofte i sammenheng med eierskifte. Å skaffe seg innsikt i eierskifteprosessen vil derfor også være viktig for å forstå innovasjon, endringer og utviklingen i gårdsbruk og bedrifter

Hovedformålet med dette prosjektet er:

Å utvikle kunnskap om eierskifteprosessen i familieeide gårdsbruk og småbedrifter som kan bidra til forststatt drift så vel som innovasjon og utvikling i disse.

Det er satt opp tre delmål for å oppnå dette:

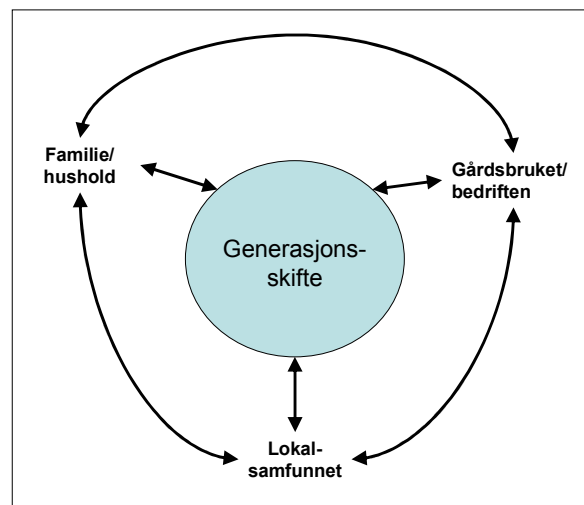
- Å utvikle kunnskap om sammenhengen mellom kjennetegn ved gårdsbruket/bedriften og eierskifteprosessen.
- Å utvikle kunnskap om sammenhengen mellom familie-/husholdsmedlemmenes interesser og eierskifteprosessen.

- Å utvikle kunnskap om sammenhengen og forhold mellom lokalsamfunnet og eierskifteprosessen

3.2 Forskningsoppgaver/-tilnærming

Arbeidet i prosjektet vil ta utgangspunkt i de tre delmålene som illustrer at en eierskifteprosess berører mange parter og interessenter. Først og fremst kan denne sees i et bedriftsperspektiv, et familieperspektiv og i et lokalsamfunnsperspektiv. Disse tre hovedtilnærmingene vil være innfallsvinkelen til hvordan eierskifteprosessen skal studeres. Disse sentrale forholdene vil alle henge sammen i større eller mindre grad og ha innvirkning på utfallet av eierskifteprosessen. Dette er illustrert i figuren nedenfor.

I et *bedriftsperspektiv* kan det for både tidligere og ny eier gjelder bedriftsøkonomiske forhold som påvirkes av hvordan generasjonsskiftet gjennomføres. Et spørsmål er for eksempel om drifta skal fortsette som før, eller endres i forhold til at ny eier har andre ressurser, interesser og ideer enn tidligere eier. Et annet aktuelt spørsmål er disponering av arbeidskapasiteten i en fase hvor to generasjoner kan være aktive. Kan dette utnyttes til å utvide eller skape ny virksomhet?

Figur 2 Forskningsmodell

Et spesielt forhold knyttet til landbruket er Odelsloven som regulerer rettigheter når det gjelder overtagelse. Rettighetene knyttet til slektskap gjør at eierskifte utenom familien blir mer kompliserte enn i andre familieeide bedrifter. Dersom ingen med odelsrett ønsker å overta gårdsbruket, kan derfor et eierskifte ut av familien være ønskelig for å videreføre gården som økonomisk virksomhet. Hvilken betydning Odelsloven har for å sikre at det blir et eierskifte og ikke nedleggelse av virksomheten, er en aktuell problemstilling å undersøke nærmere. Dette kan sammenlignes med andre typer familieeide bedrifter hvor det ikke er slike lovmessige føringer knyttet til overtagelse.

For *familien og husholdene* som er involvert i generasjonsskiftet gjelder både økonomiske og ikke-økonomiske forhold. I familiebedrifter er det gjerne en sterk integrering mellom arbeid og næringsvirksomhet på den ene siden, og familie og privatliv på den andre siden. Det betyr at det må fokuseres på de utfordringene de involverte partene står overfor når det gjelder å få til en balanse mellom de ulike aktørenes målsettinger for å skape en best mulig situasjon etter generasjonsskifte både for virksomheten og for familien. Holdninger til arbeid og familieliv vil påvirke beslutninger angående

drift av virksomheten (Villa 1999). I denne sammenheng vil derfor betydning av kjønn, identitet og livsstil være viktige tema å trekke inn i analysen.

Virksomhetens lokale forankring vil være viktig å rette søkelyset mot av flere grunner. Mange familiebedrifter kan ofte ha en sentral betydning i det lokale samfunnslivet i tillegg til å være en økonomisk virksomhet. Eierskifte og endringer i virksomheten vil derfor være påvirket av, og ha betydning for det lokale nivået ut fra hvilke økonomiske og ikke-økonomiske relasjoner virksomheten er involvert i. Den geografiske plasseringen og lokale forankringen av virksomheten har også betydning av andre årsaker. På grunn av mange av stedenes størrelse, utdannings- og arbeidsplassstilbud er det mange av den unge generasjonen som har flyttet bort. Dette betyr at overtagelse av familiebedrift også kan innebære spørsmål om tilbakeflytting for den som skal overta, og nyinnflytting for eventuell partner. Hvorvidt virksomheten kan gi arbeid og inntekt til begge eller det finnes alternative inntektsmuligheter på stedet, blir dermed også aktuelle problemstillinger. En stadig vanligere tilpasning blant landbrukshushold er trippelkombinasjoner ved at begge parter har arbeid utenom gårdsdriften (Bleksaune og Almås 1992) På denne måten blir flytteproblematikk og lokale arbeidsmuligheter forhold som må trekkes inn i analysen.

Prosjektets betydning og bidrag

Det er gjort lite forskning som retter fokus mot selve generasjonsskifteprosessen, derfor vil vår studie være et viktig bidrag for å utvikle kunnskap om feltet. Å studere eierskifteprosessen på denne måten som beskrevet her vil framskaffe helt ny kunnskap om forhold av betydning for eierskifte. Økt kunnskap om utfordringene kan gi et bedre grunnlag for praktikere for gjennomføring av en eierskifteprosess ved at fokuset kan rettes mot forhold som forskningen viser har betydning for et vellykket generasjonsskifte. Denne kunnskapen kan også gi forvaltningen og politiske myndigheter et bedre grunnlag for tilrettelegging og tiltak som kan bidra til samfunnsmessige mål. Dette dreier seg ikke bare om landbruksnæringen spesielt, men også om sikring av arbeidsplasser, næringsutvikling og lokalsamfunnsutvikling i områder hvor vellykkede generasjonsskifte på gårdsbruk og i andre familieeide bedrifter har betydning.

3.3 Faglig og metodisk framgangsmåte

Studien vil benytte flere teoretiske tilnærminger. For innsikt i bedriftsperspektivet vil litteratur innenfor strategisk ledelse og entreprenørskap bli benyttet. Disse er teoretiske verktøy som gir bidrag til forståelse av strategiske beslutninger og hva som er viktige ressurser for bedriften/gårdsbruket i tillegg til entreprenørielle endringsprosesser. Familie/husholdsperspektivet og lokalsamfunns-perspektivet gir nye dimensjoner utover bedriftsperspektivet. En sosialantropologisk tilnærming vil benyttes for dybdestudier av sammenhenger mellom bedrift/gårdsbruk, familie og lokalsamfunn. Den

faglige tilnæringsmåten muliggjør å studere en eierskifteprosess som skjer i en dynamisk sammenheng med mangesidig påvirkning.

Casestudier av bedrifter/gårdsbruk og tilknyttede familier vil bli benyttet for å få innsikt i eierskifteproblematikken. Casene blir valgt ut i fra tre geografiske områder: Nord-Norge, Trøndelag og Øst-Norge på bakgrunn av regionale forskjeller for betingelser for landbruk og produksjon. En til to lokalsamfunn i hver region vil bli valgt ut som studieområde og fra hver av disse stedene blir det valgt ut en til tre case. Det er utarbeidet utvalgsriterier for utvelgelse av gårdsbruk, bedrifter og lokalsamfunn (jfr. forskningsråds søknaden). Casene vil bli gjennomført som intervju med driver og flest mulig i dennes familie og vil bli gjentatt to ganger.

Spørreundersøkelse. Det legges opp til å gjennomføre en større nasjonal spørreundersøkelse med innsamling av data fra et representativt utvalg av gårdsbruk og småbedrifter som er i en eierskifteprosess. En slik datainnsamling vil muliggjøre statistisk bearbeiding og analyse av forhold som kan ha betydning for eierskifteprosessen. Det er et mål at denne undersøkelsen skal kunne gjentas på et seinere tidspunkt, for eksempel etter fem år. Dette vil gi ny og viktig kunnskap om hva som skjer over år i en eierskifteprosess utover det en kan finne ut gjennom de longitudinelle casestudiene. En oppfølgingsstudie vil imidlertid ikke kunne inngå som en del av dette prosjektet det søkes om her.

3.4 Prosjektorganisering mm.

Prosjektet vil bli gjennomført i et samarbeid mellom Nordlandsforskning og Bygdeforskning med førstnevnte som prosjektansvarlig.

Det legges opp til internasjonalt samarbeid med sentrale forskere innenfor feltet.

Det søkes om et treårig prosjekt med et søknadsbeløp på i vel av 3,5 millioner kroner

For øvrige opplysninger vises det til den vedlagte forskningsrådssøknaden.

REFERANSER

- Almås, R. (1995) *Bygdeutvikling*. Oslo: Det norske samlaget
- Almås, R. m.fl. (1995) *Fra pliktsamfunn til mulighetstorg*. Rapport nr. 1 Trondheim: Senter for bygdeforskning.
- Alsos, G. A., Ljunggren, E. and Pettersen, L-T. (2003) *Farm-based entrepreneurs: What triggers the start-up of new business activities?* Journal of Small Business and Enterprise Development 10 (4): 435-443.
- Aarsæther, N. og T. Nyseth (2006) *Innovasjonsprosesser I den nordiske periferien*. Tidsskrift for samfunnsforskning 48 (1) 5-31
- Bird, Barbara, Harold Welsch, Joseph H Astrachan, David Pistrui (2002). *Family business research: The evolution of an academic field*. Family Business Review. San Francisco: Dec 2002. Vol. 15, Iss. 4; p. 337-351
- Bjørkhaug, H. (2007) *Agricultural Restructuring and Family Farming in Norway – Strategies for sustainable practices*. Avhandling for dr. polit.graden. Institutt for sosiologi og statsvitenskap, NTNU Trondheim
- Bjørkhaug, H. og A. Bleksaune (2007) *Masculinisation or Professionalisation of Norwegian Farm Work? A Gender Neutral Division of Work on Norwegian Family Farms?* Journal of Comparative Family Studies 38 (3) 423-435
- Bleksaune, A. (1996) *Family Farming in Norway. An analysis of structural changes within farm households between 1975 and 1990*. Rapport nr.6 Trondheim: Senter for bygdeforskning
- Bleksaune, A. og Almås, R. (1992) *Bondehusholdets ulike strategier for å overleve*. I Simonsen, J. og Vatn, A. (red.) *Landbruk i endring. Fra opptrapping til omstilling*. Oslo: Universitetsforlaget
- Bleksaune, A. og T. Krogstad (1997) *Likestilling og rekruttering av kvinner til landbruket*. Notat nr. 4/97 Trondheim: Senter for bygdeforskning
- Borch, O. J., Førde, A., Rønning, L., Vestrum, I. K. & Alsos, G. A. (2008) *Resource configuration and creative practices of community entrepreneurs*. Journal of Enterprising Communities, 2(2): 100-123.
- Brandth, B. (1993) *Norsk forskning om kvinner i landbruket*. Norsk senter for bygdeforskning. Foredrag nr. 5/93
- Brandth, B. (2002) *Gender identity in European Family Farming: A literature review*. Sociologia Ruralis Vol.42 (3):181-201
- Brandth, B. (2001) *The gender of agriculture*. Report nr. 8/01. Trondheim: Centre for Rural Research
- Bratrein, H. (1976) *Drivandes kvinnfolk* (red.) Universitetsforlaget
- Burton, R.J. (2004) *Seeing Through the “Good Farmer’s “Eyes: Towards developing and understanding of the social symbolic value of “productivist” behaviour*. Sociologia Ruralis Vol. 44, No 2.

- Carter, S. & Rosa, P. 1998. Indigenous rural firms: Farm enterprises in the UK. *International Small Business Journal*, 16(4): 415-422.
- Daugstad, G. (2001) *Slektskap og gårdsbruk i ei vestnorsk bygd*. I Howell, S. og M. Melhuus, M. (red.) *Blod er tykkere enn vann. Betydninger av slektskap i Norge*. Bergen: Fagbokforlaget
- Dumas, C., J.P. Dupuis, F. Richer and L. St.-Cyr (1995) *Factors that influence the next generation's decision to take over the family farm*. *Family Business Review* 8 (2) pp. 99–120
- Eldby, H. (1996) *Skal - skal ikke? : om odelsgutters og odelsjenters valg om overtakelse* Rapport Oslo: Landbrukets utredningskontor
- Eldby, H. (1997) *Rekruttering til landbruksnæringen*. Rapport nr. 3 Oslo: Landbrukets utredningskontor
- Errington, A. (1998) *The intergenerational transfer of managerial control in the farm-family business: a comparative study of England, France and Canada*. *Journal of Agricultural Education and Extension* 5 (2) pp. 123–136
- Errington, A. (2002) *Handing Over the Reins*.
<http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/123456789/10710/1/cp02er75.pdf>
- Fjeldavli, E. og Bjørkhaug, H. (2002) *Ensomme bønder*. I Almås, R., M.S. Haugen og J.P. Johnsen (red.) *Bygdeforskning gjennom 20 år*. Trondheim: Tapir Akademisk Forlag
- Fyhn, A. (1988) *Nordnorsk jordbruk – fortsatt et kvinnejordbruk?* Nytt om kvinneforskning nr. 4.
- Førde, A. (2004) *Svalar som gjer nye somrar. Kreative kvinnepraksisar i provençalsks og nordnorsk landbruk*. Dr.polit.avhandling. Institutt for planlegging og lokalsamfunnsforskning. Universitetet i Tromsø
- Gasson, R. and A. Errington (1993) *The farm family business*. Wallingford: CAB international
- Granovetter, M. (1985) *Economic action and social structure: the problem of embeddedness*. *American Journal of Sociology* 91:481-510
- Gray, J. (1998) *Family Farms in the Scottish Borders: a Practical Definition by Hill Sheep Farmers*. *Journal of Rural Studies* 14(3) 341-356
- Gulbrandsen, T. (1996) *Fra generasjon til generasjon. Familiebedrifter – en undervurdert del av næringslivet?* Temahefte 7. NHOs skriftserie for familiebedrifter. Oslo: Næringslivets forlag A/S
- Haan, H. de (1994) *In the shadow of the Tree: Kinship, Property and Inheritance Among Farm Families*. Amsterdam: Het Spinhuis
- Haugan, A-M og R. Haugan (2000) *Rekruttering til landbruket. En analyse av hvilke faktorer som påvirker gårdbrukere til å overta gårdsbruket i Inderøy kommune*. Hovedoppgave. Norges Landbrukshøyskole. Institutt for økonomi og samfunnsfag.
- Heggem, R, og Bjørkhaug, H. (2006) *Kvinner i landbruket – tilpasning til eller utfordring av en etablert mannlig driftskultur?* Trondheim: Senter for bygdeforskning, rapport nr.13/06
- Jervell, A. M og J. Løyland (1998) *Endringer i jordbrukshusholdenes inntekt utenfor bruket 1986-96*. Landbruksøkonomisk Forum (LØF) 4/98:63-75

- Johnsen, S. (2003) *Contingency Revealed: New Zealand Farmer's Experience of Agricultural Restructuring*. Sociologia Ruralis Vol. 43 (2) 128-154
- Johnsen, S. (2004) *The redefinition of family farming: agricultural restructuring and farm adjustment in Waihemo, New Zealand*, Journal of Rural Studies (20) 419-432
- Keating, N.C. and H.M. Little (1997) *Choosing the successor in New Zealand family farms*. Family Business Review 10 (2) pp. 157–171
- Kennedy, L. (1991) *Farm succession in modern Ireland: elements of a theory of inheritance*. Economic History Review 44 (3) pp. 477–499
- Kvendseth, C. H. (2003) *Odelsbarnas valg- Ei framtid som bonde?* Oslo: Landbrukets utredningskontor
- Lund, M.K. Ødegård, (2000) *Odelsjenters beslutning om å overta gården eller ikke: En vanskelig blanding av tradisjon og frihet*. Hovedoppgave i sosiologi. Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, Universitetet i Oslo.
- Lønning, D.J. (2000) *Gøy på landet? Landbruk i ei postmoderne tid*. Oslo: Det norske samlaget
- Løwe, T. (1998) *Ikke bare gøy på landet*. Samfunnsspeilet nr. 2
- Løwe, T. (2006) *Landbruk i tyngste laget for kvinner?* Samfunnsspeilet nr. 1
- Mann, Stephan (2007) *Understanding Farm Succession by the Objective Hermeneutics Method*. Sociologia Ruralis 47(4) 369-384
- Melberg, K (2002) *Landbruket som livsform – en livsstilsanalyse av norske gårdbrukere I*: Rødseth, T. (Red.) *Landbruket ved en korsvei*. Bergen: Fagbokforlaget
- Moland, C. (2005) *Født til å eie. En kulturvitenskaplig analyse av odelsjenter fra Aust-Agder og Telemark*. Mastergradsoppgave i kulturvitenskap - Universitetet i Bergen
- Murray, Barbara (2003) *The succession transition process: A longitudinal perspective*. Family Business Review. San Francisco: Mar 2003. Vol. 16, Iss. 1; p. 17-34
- Neubauer, H. (2003) *The Dynamics of Succession in Family Businesses in Western European Countries*. Family Business Review 16 (4)269-282
- Nilsen, R. (1998) *Fjordfiskere og ressursbruk i nord*. Oslo: Ad notam Gyldendal
- Pettersen, L. T. 2001. *Primærprodusenter strategier - i spenningsfeltet mellom økonomisk rasjonalitet og levemåte*. Paper presentert på seminaret "Strategier og tilpasninger i matvareforedling", Bodø 21. og 22. november 2001.
- Potter, C. and Lobleby, M. (1992) *Ageing and Succession on Family Farms: The Impact on Decision-making and Land Use*. Sociologia Ruralis 32 (2/3): 317–334.
- Price, L. and Evans, N. (2006) *From "As Good as Gold" to "Gold Diggers": Farming Women and the Survival of British Family Farming*. Sociologia Ruralis 46 (4) 280-299.
- Rekrutteringsutvalget i Troms (1999) *Rekruttering til gårdsbruk i Troms*
- Rudie, I. 1969-70. Household Organization: Adaptive Process and Restrictive Form. A Viewpoint on Economic Change." Folk. Bd. 11-12:185-200.

Rønning, L. (2006) *Gårdsbruk i Nordland - utvikling av landbruk og annen næringsvirksomhet i gårdshusholdene*. Bodø, Norway: Nordland Research Institute.

Rønning, L. (2008) *Social capital in farm-based entrepreneurship and rural development*. Ph.D. thesis. Bodø Graduate School of Business, Bodø.

Sejersted, F. 1993: *Demokratisk kapitalisme*. Oslo: Universitetsforlaget.

Tigges, L.M, Ziebart, A and Farnham, J. (1998) *Social Relationships in Locality and Livelihood: The Embeddedness of Rural Economic Restructuring*. Journal of Rural Studies 14 (2) 203-219

Thorsen, L. E. (1993) *Det fleksible kjønn*. Oslo: Universitetsforlaget: Det Blå Bibliotek

Uthus, E. M (2002) *Levekår blant nyetablerte bønder – en kvalitativ studie av regionale forskjeller mellom Melhus og Holtålen*, Senter for bygdeforskning, rapport nr 4/02

Villa, Mariann (1999) *Born to be Farmers? Changing Expectations in Norwegian Farmer's Life courses*. Sociologia Ruralis Vol.39 (3) pp. 328-342

Wheelock, J. and Mariussen, Å. (1997) *Household, Work and Economic Change*. Kluwer

Yanagisako, S. (2002) *Producing Culture and Capital. Family Firms in Italy*. Princeton, N.J: Princeton University Press.

Vartal, B. (1997): *Den moderniserte bygdefamilien*. Landbruksøkonomisk forum. Nr. 4-1997, 43-50.

Wheelock, J. & Oughton, E. 1996. *The household as a focus for research*. Journal of Economic Issues, XXX(1): 143-159.

Whatmore, S. (1991) *Farming Women: Gender, Work and Family Enterprise*. Basingstoke: Macmillan

Wiborg, A. 1995. *Mellom økonomisk fornuft, livsstil og symboler*. Bygdehushold i endring. Nordlandsforskning rapport nr. 4/95.

Wiborg, A. (1997) "Nationalisation" of rural households? New teams for old tasks in agricultural households. Wheelock, J. and Mariussen, Å. (eds.) *Household, Work and Economic Change: A Comparative Perspective*. Boston/Dordrecht/London: Kluwer Academic Publishers.

Ølnes 1989

Norges Bondelags hjemmeside
<http://www.bondelaget.no/tema/dbafile24804.html>

VEDLEGG: SØKNAD SENDT NORGES FORSKNINGSRÅD

Family Business Succession in Farms and Small Businesses
(Kompetanseprosjekt med brukermedvirkning)

Pag

Application Number: ES434548 Project Number: 0

Applicant

Project Owner

Project Owner (Norwegian name)	Nordlandsforskning
Faculty	
Institute	
Department	
Address	Mørkvedtråkket 30
Postal code	8049
City	BODØ
Country	NORWAY
E-mail	nf@nforsk.no
Website	www.nordlandsforskning.no
Enterprise number	871483752
Auditor	Other
eAdministration	

Project administrator

First name	Gry Agnete
Last name	Alsos
Position/title	Managing Director
Phone	75517801
E-mail	gry.alsos@nforsk.no
Confirmation	☒ The application has been approved by the Project Owner

Project manager

First name	Einar Lier
Last name	Madsen
Institution / company (Norwegian name)	Nordlandsforskning

Application Number: ES434548 Project Number: 0

Faculty	
Institute	
Department	
Address	Mørkvedtråkket 30
Postal code	8049
City	Bodø
Country	Norway
Position/title	Senior Researcher
Academic degree	PhD
Preferred language	Bokmål
Phone	75517807
E-mail	einar.lier.madsen@nforsk.no

Project info

Project title

Family Business Succession in Farms and Small Businesses

Primary and secondary objectives of the project

The aim of this project is to investigate how different factors influence family farm/firm succession and thereby to contribute with new knowledge that can secure succession and development of family businesses and to the knowledge-base for politicians and government bodies. The over-arching aim of the study is: To generate knowledge about family farm/firm succession processes that can contribute to secure continued operation as well as innovation and development of family farms and small family businesses in Norway. To achieve this aim, we pursue the following three objectives: To generate knowledge about the interaction of factors and dynamics related 1) farm/firm characteristics and succession processes, 2) family/household members interests and succession processes and 3) locality/place and succession processes. By using a holistic and multidisciplinary approach we aim to give a more complete picture of family firm/farm succession.

Project summary

The project will examine the dynamics of family farm/firm succession. Transfer of farms/firms to new owners is important for maintaining business activity and employment in many rural localities especially since it may be easier to maintain a workplace than creating a new enterprise. The study will provide novel insights into the characteristics, context and processes of succession in farms and small family firms. We use a holistic approach

Application Number: ES434548 Project Number: 0

and emphasize the interaction between factors related to farm/firm resources and production, family/household issues, and locality/place. This involves social and cultural aspects including gender. By focusing on the interdependency of these perspectives in determining the process and outcome of business succession the project will seek to generate knowledge relevant to practitioners as farmers, managers, owners and their families; policy makers as agricultural authorities, county and municipality administration. Further, it gives a detailed analysis of two important but often neglected themes. First, the study acknowledges the importance of locality to the outcome of the succession process. Second, the study builds on the growing recognition that the major changes of the production on farms and in small family firms, and thereby innovation and development, are connected to the process of transfer to new owners. Consequently, an understanding of succession processes is crucial. An important part of the design is a comparison of succession in farm businesses and other small family businesses. Researching these issues demand a theoretical and methodological approach where we combine perspectives from entrepreneurship, resource based view, rural sociology and social anthropology. Case studies in different regions will be combined with quantitative data from a national survey and the project will develop a longitudinal survey design as a tool for subsequent monitoring of factors influencing the succession process.

Funding scheme

Supplementary info from applicant

Programme/ activity	AREAL
Application type	Knowledge building project with user involvement
Other relevant programmes/ activities/ projects	
Discipline(s)/ specialist field	
If applying for additional funding, specify project number	
Have any related applications been submitted to the Research Council and/or any other public funding scheme	No
If yes, please provide further information	

Progress plan

Main activities and milestones in the project period (year and quarter)

Milestones throughout the project	From		To	
Detailed research design	2009	1	2009	1

Application Number: ES434548 Project Number: 0

Theoretical perspectives	2009	1	2009	3
Selection of communities, farms and firms	2009	2	2009	2
Qualitative case studies	2009	3	2011	1
Survey	2010	4	2010	4
Analysis and writing	2009	4	2011	4
Scientific articles	2010	3	2011	4
Popular science knowledge dissemination	2010	3	2011	4
Meetings reference group	2009	1	2011	1
Administration/coordination	2009	1	2011	4

Project period

From date (yyyymmdd)	20090101
To date (yyyymmdd)	20111231

Budget

Cost plan (in NOK 1000)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	Sum
Payroll and indirect expenses	1075	1080	1075						3230
Procurement of R&D services									0
Equipment									0
Other operating expenses	105	110	105						320
Totals	1180	1190	1180	0	0	0	0	0	3550

Specification For more details see project description.

Cost code (in NOK 1000)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	Sum

Application Number: ES434548 Project Number: 0

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	Sum
Trade and industry									0
Independent research institute	1180	1190	1180						3550
Universities and University Colleges									0
Other sectors									0
Abroad									0
Totals	1180	1190	1180	0	0	0	0	0	3550

Funding plan (in NOK 1000)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	Sum
Own financing									0
International funding									0
Other public funding									0
Other private funding	235	240	235						710
From Research Council	945	950	945						2840
Totals	1180	1190	1180	0	0	0	0	0	3550

Specification

Other private funding is Research funds, Agricultural agreement. In addition to the financial contribution showed here the County Governors of Nordland, Troms and Finnmark and the County Administration of Nordland have financed 328 000 NOK in 2007/08 to carry out preliminary work concerning succession.

Fellowship

Doctoral fellowship

Partners

Application Number: ES434548 Project Number: 0

Partners (institution/company) collaborating as consortium participants

1

Institution/ company	Centre of Rural Research
Contact person	Egil Petter Stræte
Contact tel.	73591729
Contact e-mail	egil.p.strate@bygdeforskning.no
Partner's role	Research activity

Partners (institution/company)

Partners (designated individuals)

Attachments

Project description

Filename	Project_description_FABUS.pdf
Reference	ES434548_001_1_Projektbeskrivelse_20080803

Curriculum vitae (CV) with list of publications

Filename	CV_Madsen_eng.pdf
Reference	ES434548_002_1_CV_20080803
Filename	CV_Ronning_eng.pdf
Reference	ES434548_002_2_CV_20080803
Filename	CV_Bjorkhaug_eng.pdf
Reference	ES434548_002_3_CV_20080803
Filename	CV_Wiborg_eng.pdf
Reference	ES434548_002_4_CV_20080803

Application Number: ES434548 Project Number: 0

Statement from core financing companies

Filename	Appendix1_Intensjonserkl_NNLR.pdf
Reference	ES434548_014_1_ErklæringBedrifter_20080604

Referees

Filename	REFEREES.pdf
Reference	ES434548_005_1_Fagekspert_20080603

Grade transcripts (Doctoral and student fellowships)

Filename	
Reference	

Other items

Filename	Confirmation_CRR2008.pdf
Reference	ES434548_010_2_Annet_20080603
Filename	CV_Nordland_Research_Institute.pdf
Reference	ES434548_010_3_Annet_20080603
Filename	CV_CRR_eng.pdf
Reference	ES434548_010_4_Annet_20080603
Filename	Confirmation_CSAFE_2008.pdf
Reference	ES434548_010_5_Annet_20080603

